

ORIGINAL ARTICLE

Rereading Stability and Change in Islamic Rulings in Light of the Status of Forgery, Actuality and Ambiguity

Akram Abdolahpour¹

1. Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Payame Noor University, Tehran, Iran.

Correspondence:
Akram Abdolahpour
Email: abdolahpur@pun.ac.ir

Received: 23/May/2025
Revised: 16/Oct/2025
Accepted: 08/Nov/2025
Published: 11/Mar/2026

How to cite:

Abdolahpour, A. (2026). Rereading Stability and Change in Islamic Rulings in Light of the Status of Forgery, Actuality and Ambiguity, *Civil Law Knowledge*, 14 (2), 159-174.
(DOI: [10.30473/clk.2025.74416.3382](https://doi.org/10.30473/clk.2025.74416.3382))

ABSTRACT

The stability–change problem in legal rulings is one of the key epistemic knots in contemporary Islamic jurisprudence. This study revisits the issue by distinguishing two levels—the stage of promulgation and the stage of actualization—and by explaining how conceptual vagueness shapes interpretations and generates only apparent conflicts. The central question is: How can one preserve fidelity to the Sharia’s fixed principles while delivering credible time- and place-sensitive responses? Methodologically, the paper adopts an analytic–conceptual approach, combining a close analysis of *usul al-fiqh*, *fiqh*, and *hadith* sources with insights from the philosophy-of-language literature on vagueness. The findings show that stability at the stage of promulgation is not incompatible with change at the stage of actualization, because a ruling becomes operative only when its subject is instantiated together with relevant customary qualifiers, temporal–spatial conditions, and incidental attributes. Building on this, the paper’s two-tier framework systematizes the network of factors that govern operativity—secondary considerations, pragmatic conflict (*tazāhum*), subject change, custom, time and place, governmental rulings, and *maqāṣid*—and it prevents conflating concept and instance. The paper’s contribution is to link the promulgation/actualization distinction to a theory of vagueness, and to derive legal implications for legislation, adjudication, and regulation. This framework, in turn, supports dynamic *ijtihād* and more robust legal decision-making.

KEYWORDS

Stage of Promulgation, Stage of Actualization, Stability-Oriented Jurists, Adaptation-Oriented Jurists, Conceptual Vagueness.

Extended Abstract

This paper addresses the foundational challenge of stability and change in Islamic rulings, situated at the intersection of Islamic jurisprudence, philosophy of language, and legal theory. Through a conceptual-analytical approach, it distinguishes between the legislative position (maqam-e-ja'l) and the actualization position (maqam-e-fe'liyyat), and explores the role of conceptual ambiguity in key terminologies. The legislative position reflects the fixed, universal, and timeless nature of divine rulings, while the actualization position pertains to their real-world application, conditioned by context, subject, and external factors. The paper argues that many perceived contradictions in Islamic legal thought stem from conflating these two levels and from linguistic and epistemic ambiguities. By proposing a dual-level framework, the study offers a practical model for resolving such tensions, with implications for legislation, adjudication, and religious governance. The framework integrates secondary titles, conflict of duties, changing subjects, customary norms, time and place, governmental rulings, and maqasid al-shari'a. Ultimately, the paper presents a unified theory: stability in legislation ensures coherence, while change in actualization reflects jurisprudential dynamism and rationality.

KEYWORDS: Legislative Position, Actualization, Stability, Change, Conceptual Ambiguity.

INTRODUCTION

The issue of stability and change in Islamic rulings represents a critical challenge in contemporary jurisprudence, intersecting with legal theory, philosophy of language, and religious governance. This paper revisits the conceptual foundations of this debate by distinguishing between the legislative and actualization positions and analyzing the role of conceptual ambiguity in jurisprudential terminology. It highlights how misinterpretations often arise from conflating the levels of legal discourse and from ambiguities in terms such as "ruling," "subject," "stability," and "change."

METHODOLOGY

Using a conceptual-analytical method, the study draws upon classical jurisprudential sources, philosophical linguistics, and legal hermeneutics. It examines the nature of rulings in both legislative and actualization contexts, emphasizing the epistemological and ontological dimensions of ambiguity. The research framework integrates linguistic, cognitive, and existential ambiguities, and applies them to jurisprudential concepts such as poverty, harm, necessity, justice, maturity, and custom. The dual-level model is constructed to clarify the conditions under which rulings are actualized and to prevent conflation between conceptual and empirical domains.

RESULT

The study reveals that many jurisprudential conflicts stem from misunderstanding the nature of rulings and their contextual application. It presents a dual-level framework that organizes factors influencing actualization: secondary titles, conflict of duties, subject transformation, custom, time and place, governmental rulings, and maqasid al-shari'a. This framework enables a more coherent and dynamic approach to jurisprudence, preserving textual authority while allowing contextual flexibility.

DISCUSSION

The paper critiques three major flaws in rigid approaches to actualization: neglecting the empirical nature of rulings, conflating concept and instance, and inconsistency in jurisprudential practice. It argues that the dual-level theory offers a rational and integrative solution, reconciling the need for stability with the demand for adaptability.

CONCLUSIONS

The proposed framework contributes to jurisprudential renewal by:

- Resolving linguistic disputes among jurisprudential schools
- Enabling dynamic jurisprudence while preserving textual authority
- Preventing extremes of rigidity or fluidity in legal interpretation
- Distinguishing between legislative stability and executive flexibility

This model provides analytical tools for dynamic ijihad, rational legislation, and coherent adjudication. Future research may apply this framework to emerging fields such as medicine, economics, politics, and technology. Integrating classical jurisprudence with modern semantic theories—especially conceptual ambiguity—can open new horizons for legal and philosophical analysis in Islamic thought.

ACKNOWLEDGMENT

The author acknowledges the contributions of scholars and reviewers who provided insights during the development of this research.

CONFLICT OF INTEREST

The authors declare that there are no conflicts of interest regarding the publication of this manuscript.

«مقاله پژوهشی»

بازخوانی ثبات و تغییر در احکام شرعی در پرتو مقام جعل، فعلیت و ابهام

اکرم عبدالله پور^۱

۱. استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی،
دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

نویسنده مسئول:

اکرم عبدالله پور

رایانامه: abdolahpur@pun.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۰۲

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۲۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۷

تاریخ چاپ: ۱۴۰۴/۱۲/۲۰

چکیده

مسئله ثبات و تغییر در احکام، یکی از گره‌های معرفتی فقه معاصر است. هدف این پژوهش بازخوانی مسئله بر پایه تفکیک دو سطح «مقام جعل» و «مقام فعلیت» و تبیین نقش «ابهام مفهومی» در تلقی‌ها و تعارض‌های ظاهری است. پرسش اصلی این است که چگونه می‌توان همزمان وفاداری به ثوابت شریعت را حفظ کرد و به تغییرات زمان‌مند و مکان‌مند پاسخ معتبر داد؟ روش پژوهش تحلیلی-مفهومی است. با واکاوی متون اصول فقه و فقهی و روایی و بهره‌گیری از ادبیات فلسفه زبان درباره ابهام، تفکیک این دو سطح روشن می‌شود. یافته‌ها نشان می‌دهد ثبات در مقام جعل با تغییر در مقام فعلیت ناسازگار نیست؛ زیرا فعلیت حکم تابع تحقق موضوع و قیود عرفی، زمانی-مکانی و عناوین عارضی است. بر این مبنا «الگوی دوسطحی» مقاله شبکه عوامل مؤثر بر فعلیت (عناوین ثانوی، تراحم، تغییر موضوع، عرف و زمان و مکان، احکام حکومتی و مقاصد) را سامان می‌دهد و از خلط مفهوم/مصادق پیشگیری می‌کند. نوآوری مقاله پیوند دادن تفکیک جعل/فعلیت با نظریه ابهام و استخراج پیامدها حقوقی برای تقنین، قضا و تنظیم‌گری است. این چارچوب می‌تواند به اجتهاد پویا و تصمیم‌سازی حقوقی کمک کند.

واژه‌های کلیدی

مقام جعل، مقام فعلیت، ثبات‌گرایان، تغییر‌گرایان، ابهام مفهومی.

استناد به این مقاله:

عبدالله پور، اکرم (۱۴۰۴). بازخوانی ثبات و تغییر در احکام شرعی در پرتو مقام جعل، فعلیت و ابهام، دوفصلنامه علمی دانش حقوق مدنی، ۱۴ (۲)، ۱۷۴-۱۵۹.

(DOI: [10.30473/clk.2025.74416.3382](https://doi.org/10.30473/clk.2025.74416.3382))

مقدمه

مسئله «ثبات و تغییر در احکام دینی» یکی از جدی‌ترین چالش‌ها در اندیشه دینی معاصر است و پیامدهای معرفتی و اجتماعی گسترده‌ای دارد. برخی با تأکید بر طبیعت فرازمانی دین و استحکام شریعت، ثبات احکام را امری قطعی و تغییر در آنها را به مثابه تزلزل مبانی دین یا بدعت تلقی می‌کنند. استناد این گروه عمدتاً مبتنی بر روایات معتبری مانند فرمایش پیامبر اکرم (ص): «حلال من تا روز قیامت حلال است و حرام من تا روز قیامت حرام است. خداوند اینها را در قرآن بیان داشته و من نیز آنها را در سنت و سیرام تبیین کرده‌ام» (حر عاملی، ۱۴۱۳: ج ۱۸/ ۱۲۴) و روایت امام صادق (ع): «حلال محمد تا قیامت حلال است و جز این نخواهد شد» است (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۵۸/۱). این موضع، ثبات و دوام احکام را اصل مسلم می‌داند و هرگونه بحث از تغییر را در تقابل با آموزه‌های دین قرار می‌دهد.

در مقابل، گروهی دیگر با توجه به تحولات شتابان اجتماعی، دگرگونی‌های علمی و اقتضائات نوپدید، بر ضرورت پاسخگویی فقه به نیازهای جدید تأکید دارند. این رویکرد نیز دارای پشتوانه در اندیشه فقهی است؛ به گونه‌ای که فقیهانی چون شهید اول (شهید اول، ۱۴۳۰: ج ۸۸/ ۱۵) و متفکرانی مانند شهید مطهری (مطهری، ۱۳۸۰: ج ۱/ ۲۴۰-۱۸۰) بر این باورند که فقه پویا و زنده باید بتواند خود را با شرایط متغیر اجتماعی و فرهنگی منطبق سازد. این دو موضع، به ظاهر ناسازگار و متعارض به نظر می‌رسند و در فضای فکری امروز موجب شکل‌گیری نزاع‌های مکرر و بن‌بست‌های نظری شده‌اند.

پژوهش حاضر بر این باور است که بخش مهمی از این اختلاف، برخاسته از ابهام مفهومی و زبانی کلیدواژه‌هایی نظیر «حکم»، «تغییر»، «ثبات» و حتی «موضوع» است. این واژه‌ها اغلب بدون تعریف روشن و تعیین سطح تحلیل به کار می‌روند و همین امر موجب خلط مقام‌های متفاوت و بروز منازعات ظاهری شده است. برای رفع این ابهام، این پژوهش دو راهبرد را به کار می‌گیرد: نخست، تفکیک دقیق دو مقام اساسی در تحلیل حکم شرعی؛ مقام جعل که ناظر به انشاء و تقنین اولیه حکم از سوی شارع است و دارای ویژگی‌هایی چون ثبات، کلیت و اطلاق است و مقام فعلیت که ناظر به تحقق عینی و اجرای حکم در شرایط خاص و با توجه به تحقق موضوع، شرایط عرفی، زمان، مکان و مصلحت است و

امکان تغییر و تنوع را فراهم می‌کند. دوم، بهره‌گیری از تحلیل زبانی و مفهومی (با تمرکز بر ابهام مفهومی) برای بازشناسی مرزهای ناپایدار واژگان محوری و شفاف‌سازی دامنه واقعی نزاع.

این مقاله با روش تحلیلی-توصیفی و بر پایه تحلیل مفهومی، نشان می‌دهد که با اتکاء به تفکیک مقام جعل و فعلیت، می‌توان هم مبنایی استوار برای ثبات احکام ارائه داد و هم بر اساس شواهد اصولی و زبانی، امکان تبیین تغییرات را به گونه‌ای منطقی و علمی تبیین کرد؛ بی‌آنکه گرفتار تضاد یا نسی‌گرایی شویم.

نوآوری این مقاله، صورت‌بندی الگویی است که با تفکیک مقام جعل از مقام فعلیت و به‌کارگیری نظریه ابهام مفهومی، معیار اجرایی تفکیک ثبات حکم از تغییر در فعلیت را عرضه می‌کند و این معیار را به صورت یک شبکه‌ی عوامل (عناوین ثانوی، تراجم، تغییر موضوع، عرف/ زمان و مکان، احکام حکومتی، مقاصد) عملیاتی می‌سازد. به عبارت دیگر، آنچه این پژوهش را از آثار پیشین متمایز می‌سازد، تمرکز بر دو چالش مغفول باقی مانده است. نخست، ابهام مفهومی و زبانی کلیدواژه‌هایی چون «حکم»، «ثبات»، «تغییر» و «موضوع» است که اغلب بدون تعریف روشن در مجادلات فقهی و حقوقی به کار رفته‌اند و خلط سطوح تحلیل و شکل‌گیری تعارض‌های ظاهری را موجب شده‌اند. دوم، نبود یک الگوی نظری و عملیاتی برای تفکیک دقیق میان تغییر در مقام جعل و تغییر در مقام فعلیت و نیز تبیین پیامدهای این تفکیک در فرآیند اجتهاد و تقنین است که خلأ جدی در ادبیات پژوهش به جا گذاشته است. این مقاله می‌کوشد برای نخستین بار، با ترکیب تحلیل مفهومی اصولی و فلسفه زبان، شبکه‌ای از عوامل مؤثر در فعلیت را طراحی کند و پیامدهای حقوقی این رویکرد را استخراج کند تا معیاری روشن برای حل تعارضات و تصمیم‌سازی فقهی و حقوقی فراهم آورد.

مبانی مفهومی (مقام جعل، فعلیت و ابهام)

در این بخش، سه مفهوم کلیدی را بررسی می‌کنیم که برای تحلیل مسئله ثبات و تغییر احکام حیاتی هستند: مقام جعل، مقام فعلیت و ابهام مفهومی. فهم دقیق این مفاهیم، زمینه‌ساز بازسازی علمی مسئله خواهد بود.

۱. مقام جعل

مقام جعل در اصطلاح اصولی، ناظر به مرحله تشریح و انشای ابتدایی حکم از سوی شارع است؛ جایی که حکم گاهی به صورت مطلق در قالب صیغه‌هایی مانند «أَقِيمُوا الصَّلَاةَ» (بقره: ۴۳)، «آتُوا الزَّكَاةَ» (بقره: ۴۳)، «حَرِّمُوا الرِّبَا» (بقره: ۲۷۵)، «أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ» (بقره: ۲۷۵)، «أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» (مائده: ۱) و... و گاهی به همراه قیدی مانند «لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى» (نساء: ۴۳) صادر می‌شود. توضیح اینکه در مقام جعل، شارع مقدس صرف‌نظر از وضعیت فعلی مکلفان و تحقق خارجی موضوعات، اقدام به اعتبار حکم می‌کند. این مرحله، در واقع، ناظر به مرحله قانون‌گذاری است؛ یعنی شارع، بر اساس ملاک‌هایی همچون مصالح و مفاسد نوعیه، فعلی را به‌عنوان واجب، حرام، مستحب، مکروه یا مباح (احکام تکلیفی) و یا صحیح و باطل (احکام وضعی مانند معاملات و عقود شرعی) جعل می‌کند. این جعل، امری کلی، عمومی و فراگیر است که ناظر به تمام مکلفان در شرایط مساوی و نه ناظر به مصداق خاص یا موقعیت ویژه‌ای است (جمعی از اساتید، ۱۳۸۶: ۱۴۶؛ فاضل لنکرانی، ۱۳۷۷: ج ۹/۳۰۶؛ ج ۱۵/۳۸۱). فاضل لنکرانی در این باره می‌گوید: «در مقام جعل، طبایع و عناوین مورد ملاحظه قرار گرفته و وجود خارجی از محدوده متعلق احکام خارج است» (فاضل لنکرانی، ۱۳۸۱: ج ۷/۸۳). نیز سبحانی در بحث تراجم می‌نویسد: «در مقام جعل تفانی نیست...، اما مشکل در مقام امتثال است» (سبحانی، ۱۳۹۸: ج ۲/۳-۲۷۲). منظور از امتثال همان مقام فعلیت است.

به عبارت دیگر، در این مقام، فرض بر آن است که موضوع حکم هنوز محقق نشده است یا لااقل در مقام جعل، تحقق موضوع شرط نیست. شارع در اینجا صرفاً با صدور انشای اعتباری، فعل خاصی را تحت عنوانی از عناوین پنج‌گانه تکلیفی یا وضعی قرار می‌دهد. بنابراین، مثلاً وقتی گفته می‌شود «أَقِيمُوا الصَّلَاةَ»، این حکم ناظر به همه مکلفانی است که شرایط آن را دارند یا خواهند داشت، حتی اگر در لحظه صدور خطاب، برخی مکلفان بیمار یا مسافر یا فاقد شرایط باشند. این بحث به طور مفصل در میان فقها و اصولیان مورد بحث قرار گرفته است (امام خمینی، ۱۴۲۰: ج ۱/۴۸۳؛ اراکی، ۱۳۸۹: ۴۶۹؛ نورمفیدی، ۱۳۸۳: ۱۸۲؛ آل‌شیخ راضی، ۱۴۲۶: ج ۳/۱۹۱؛ صدر، ۲۰۰۷: ج ۱/۵۳).

بنابراین، احکام در این مقام به‌گونه‌ای جعل می‌شوند که مستقل از مصادیق متغیر و شرایط زمانی-مکانی و دیگر موارد است. به‌گونه‌ای که شارع در مقام جعل، به‌دنبال ترسیم یک چارچوب کلی برای رفتار دینی و نه صدور فرمان اجرایی ناظر به یک وضعیت خاص است. همین ویژگی است که باعث می‌شود احکام در این مقام از ثبات و اطلاق برخوردار باشند.

ویژگی‌های ساختاری مقام جعل را می‌توان در موارد زیر استخراج کرد:

۱. ثبوت و ثبات: حکم در این مقام، ثابت و غیرمتغیر است، مگر از سوی شارع نسخ یا تشریح جدیدی صورت پذیرد؛
۲. کلیت: احکام در این مقام، متوجه کلیات و طبقات موضوعات‌اند، نه مصادیق جزئی و متغیر؛
۳. فرازمانی و فرامکانی: جعل حکم، ناظر به حقیقتی مستقل از زمان و مکان است و در مقام خود، تغییرناپذیر است؛
۴. استعلایی نسبت به شرایط خارجی: مقام جعل، به‌عنوان مقام انشای حکم، ناظر به واقع یا مصلحتی مستقل از وضعیت‌های عرفی یا اجتماعی است؛
۵. ناظر به ملاک و مناط: در این مقام، حکم به واسطه‌ی ملاکی عقلی یا تعبدی جعل می‌شود. ممکن است مناط حکم برای مجتهد مکشوف یا مجهول باشد؛
۶. مقام تأسیس و تقنین: جعل، به معنای ایجاد حکم جدید و بنای اولیه شریعت است. این مقام در قلمرو شارع منحصر است؛
۷. ملاک ذاتی بودن دین: آنچه در این مقام جعل شده، متعلق به ذاتیات دین است و تغییر در آن به‌منزله تغییر در ساختار دین تلقی می‌شود؛
۸. قابل تحلیل عقلی و اصولی: ابزار تحلیل این مقام، عمدتاً اصول فقه، فلسفه فقه و کلام است.

۲. مقام فعلیت

مقام فعلیت، ناظر به تحقق خارجی حکم و جاری‌شدن آن در وضعیت عینی مکلف است. مقام فعلیت، نقطه تلاقی حکم شرعی با واقعیت عینی و خارج از ذهن است؛ جایی که تکلیف، از ساحت مفروضات ذهنی و احکام کلی، به عرصه تحقق

۵. انعطاف‌پذیر و قابل اجتهاد: حکم در این مقام، بسته به تشخیص شرایط خارجی، موضوعات مستحدثه، یا عرف متغیر ممکن است فعلیت داشته یا نداشته باشد.

۶. نقش عرف و علوم انسانی: بسیاری از شرایط فعلیت، در گرو داده‌های علوم تجربی، روان‌شناسی، جامعه‌شناسی و عرف عقلا است.

۷. تغییر در این مقام، به معنای تغییر در دین نیست؛ زیرا حکم جعلاً باقی است، حتی اگر فعلاً اجرا نشود یا تعلیق گردد.

۳. ابهام مفهومی

ابهام مفهومی به وضعیتی در کاربرد واژگان و گزاره‌ها گفته می‌شود که مرزهای دقیق معنایی آنها مشخص نیست و به همین دلیل، برخی موارد در محدوده تعریف قرار نمی‌گیرند یا قرار گرفتن آنها محل تردید است. برای مثال، واژه‌هایی مانند «بلندقد»، «ضرورت»، یا حتی «حکم»، دارای مرزهای شناور و ناپایدارند؛ به گونه‌ای که نمی‌توان به روشنی موارد مشکوک یا مرزی را درون یا بیرون قلمرو مفهوم قرار داد. ابهام را باید از اجمال یا اشتراک لفظی متمایز دانست. در ابهام، حتی با فرض وضوح استعمال و نبود تعدد معنا، مواردی وجود دارند که نمی‌توان قاطعانه درباره شمول یا عدم شمول آنها حکم داد (Williamson, 1994: 32).

در ادبیات فلسفه زبان و زبان‌شناسی تحلیلی، سه منشأ بنیادین برای بروز ابهام مفهومی در کاربرد واژگان و گزاره‌ها شناسایی شده است: ابهام معرفتی، ابهام زبانی^۲ و ابهام وجودی.^۳ هر یک از این منشأها ناظر به سطحی متفاوت از فرایند معناپردازی هستند و تمایز دقیق میان آنها نقشی اساسی در تحلیل مفاهیم در علوم انسانی و فلسفه دارد. ابهام معرفتی به وضعیتی اشاره دارد که در آن واژه یا گزاره مورد استفاده دارای معنای دقیق و تعریف‌پذیر است، اما ما از اطلاعات کافی برای تعیین انطباق آن معنا با یک مصداق خاص برخوردار نیستیم. به بیان دیگر، نبود معرفت کافی نسبت به مصداق خاص است (Williamson, 1994: 185-186; Keefe, 2000: 62-63). ابهام زبانی زمانی رخ می‌دهد که خود ساختار واژه یا گزاره به گونه‌ای است که دارای مرزهای

خارجی گام می‌نهد. در این مقام، دیگر تنها سخن از وجود حکم یا قابلیت انطباق آن با موارد فرضی نیست، بلکه سخن از جریان یافتن واقعی حکم در زندگی مکلف، با تمام جزئیات و شرایط آن است. تحقق این مقام، مشروط به وجود واقعی موضوع، احراز شرایط و فقدان موانع در عالم خارج است؛ یعنی تا زمانی که شرایط لازم در خارج محقق نگردد، حکم نیز فعلیت نمی‌یابد، هرچند در مقام ثبوت و تشریح موجود باشد. این مقام، تجلی‌گاه کامل نسبت میان «حکم» و «واقع» است و بدون تحقق عینی آن، هیچ الزام یا امثال یا عقاب معنا نخواهد داشت. می‌توان گفت که فعلیت، نقطه اوج حکم است؛ جایی که نه تنها خطاب تشریحی وجود دارد، به شکل زنده و زاینده، متوجه مکلف می‌شود و از او کنشی درخور مطالبه می‌کند. در حقیقت، مقام فعلیت، نقطه‌ای است که فقه از دفتر استنباط خارج می‌شود و وارد حیات انسان می‌گردد؛ همان لحظه‌ای که باید دید آیا آنچه نوشته‌ایم، واقعاً زیسته می‌شود؟ (صدر، ۱۴۱۷: ج ۴ / ۲۰۴؛ امام خمینی، ۱۴۲۰: ج ۱ / ۴۸۳؛ فاضل لنگرانی، ۱۳۸۱: ج ۷ / ۸۳، ۱۹۱؛ صدر، ۲۰۰۷: ج ۱ / ۵۳؛ اصفهانی، ۱۴۲۹: ج ۳ / ۱۳۱).

ویژگی‌های مقام جعل از حیث ساختاری، در موارد ذیل قابل شناسایی هستند:

۱. تابع تحقق موضوع: حکم در این مقام تنها در صورتی بالفعل می‌شود که موضوع آن در خارج با تمام شرایط و قیودش محقق گردد؛ البته، تحقق موضوع و شرایط برای فعلیت حکم ضروری است، اما نتجراً حکم (یعنی الزام عملی و قابلیت عقاب یا امثال نسبت به مکلف) زمانی تحقق می‌یابد که افزون بر فعلیت، علم یا دسترسی مکلف به آن نیز حاصل باشد. بنابراین، ممکن است حکمی در مقام فعلیت باشد اما به دلیل جهل یا عذر مکلف، هنوز منجز نشود.

۲. زمان‌مند و مکان‌مند: فعلیت حکم، وابسته به شرایط زمانی، مکانی، فرهنگی، اجتماعی و عرفی است.

۳. تغییرپذیری در فعلیت: اگرچه حکم در جعل ثابت است، اما در مقام فعلیت ممکن است در زمان یا شرایط خاص جاری نشود.

۴. قابل تشخیص برای مجتهد: تشخیص مصداق یا وجود شرایط فعلیت، بر عهده مجتهد است و ممکن است میان فقها اختلاف مصداقی باشد.

1. Epistemic Vagueness
2. Semantic Vagueness
3. Ontic Vagueness

مواجه است (ابهام معرفتی). همچنین مفاهیمی چون «ضرر» یا «اضطرار» نیز اغلب دارای مناطقی از کاربرد هستند که در مرزهای ناپایدار میان مصداق و نامصداق جای می‌گیرند. تحلیل ابهام در مفهوم «تغییر حکم» نمونه‌ای خاص‌تر و پیچیده‌تر است: از یک سو نمی‌دانیم مقصود از تغییر، تحول در نوع حکم است یا در کاربری آن (ابهام زبانی) و از سوی دیگر، گاه حتی با فرض تعریف روشن از تغییر، نمی‌توان به وضوح دانست که آیا در یک مورد خاص، حکم واقعاً تغییر یافته یا خیر (ابهام معرفتی). بدین ترتیب، تحلیل مفاهیم فقهی و اصولی، به‌ویژه در نسبت با ثبات و تغییر احکام، در گرو توجه همزمان به سطوح گوناگون ابهام است؛ ابهامی که نه صرفاً در زبان و نه تنها در واقعیت یا معرفت ما، بلکه در تعامل پیچیده‌ی آنها شکل می‌گیرد.

تحلیل نزاع در پرتو ابهام مفهومی و خلط سطوح تحلیل

چنان‌که پیش‌تر نشان دادیم، بسیاری از مفاهیمی که در بحث از ثبات و تغییر احکام به کار می‌روند، واجد درجاتی از ابهام مفهومی هستند، اما آنچه در اینجا اهمیت دارد، نه صرفاً تبیین نظری ابهام، بلکه تحلیل کارکرد این ابهام‌ها در شکل‌دهی به مناظره فقهی- اصولی است. به بیان دقیق‌تر، پرسش اصلی این است که چگونه خصلت‌های زبانی و معرفتی این مفاهیم، در تعامل با خلط سطوح تحلیل، موجب تولید یا تشدید اختلاف میان جریان‌های ثبات‌گرا و تغییرگرا می‌شود.

به‌عنوان نمونه، اصطلاح «تغییر حکم» را در نظر بگیریم. در چنین بستری، نزاع نه از اختلاف واقعی، بلکه از تداخل سطح تحلیل با ابهام در زبان شکل می‌گیرد. نکته ظریفی که در اینجا باید بدان توجه کرد، آن است که خود مفهوم «حکم» نیز در تاریخ فقه و اصول، محل تفسیرهای متفاوت بوده است.

در میان متکلمان و اصولیان اهل سنت اغلب حکم را به «خطاب الهی متعلق به افعال مکلفین» تعریف کرده‌اند (ایچی، ۱۴۲۱: ۷۲؛ اصفهانی، ۱۴۰۶: ج ۱/۳۲۶؛ طوفی، ج ۱/ ۴۱۴؛ ایچی، ۱۴۳۸: ۹۸). به باور ایشان، حقیقت حکم چیزی جز خطاب تشریحی خداوند به بندگان نیست؛ خطابی که به صورت امر، نهی یا ترخیص ظهور می‌یابد. در این تلقی، آنچه اصل است لفظ خطاب و ارتباط مستقیم آن با افعال مکلفان است.

مشخص و قطعی نیست. در این حالت، واژگان یا عبارات به‌گونه‌ای طراحی شده‌اند که مواردی را در بر می‌گیرند که در ناحیه «میان‌بود» یا موارد حاشیه‌ای قرار می‌گیرند- مواردی که نمی‌توان درباره آنها به روشنی حکم کرد (Kennedy, 2007: 1). سومین نوع از ابهام، برخلاف دو مورد پیشین، نه به زبان و نه به شناخت ما مربوط است، بلکه ریشه در ساختار خود واقعیت دارد. در این دیدگاه، برخی پدیده‌ها ذاتاً مرزناپذیر و پیوستاری‌اند؛ یعنی در خود واقعیت، خطی روشن میان مصداق و نامصداق وجود ندارد. به تعبیر دیگر، گاهی نه تنها زبان و معرفت، بلکه خود هستی، حدی دقیق و برشی روشن برای تمایز مفاهیم قائل نیست.

برای مثال، در فرایندهایی چون دگرگونی رنگ برگ‌ها از سبز به زرد در فصل پاییز، نمی‌توان دقیقاً لحظه‌ای مشخص کرد که برگ از سبز بودن دست برداشته و زرد شده است. این نه از نقص در زبان یا ناآگاهی ما، بلکه از ماهیت تدریجی و پیوستارگونه‌ی پدیده‌ها ناشی می‌شود (Sorensen, 2001: Ch. 11; Williams, 2008: 763).

با تفکیک میان مقام جعل و مقام فعلیت از یک سو و شناسایی نقش ابهام مفهومی از سوی دیگر، می‌توان زمینه نزاع ثبات و تغییر احکام را به درستی تفکیک و بازشناسی کرد و تحلیل دقیق‌تری از مواضع ثبات‌گرایان و تغییرگرایان ارائه داد. در مباحث فقهی و اصولی، ابهام مفهومی به ویژه در تعریف و تعیین مصداق موضوعات یا دایره‌ی شمول احکام اثرگذار است و منشأ بسیاری از اختلاف‌نظرها در اجتهاد و اجرای احکام می‌گردد.

در پرتو این تفکیک سه‌گانه از ابهام مفهومی، می‌توان نشان داد که بسیاری از مفاهیم فقهی و اصولی مانند فقر، ضرر، اضطرار، عدالت، بلوغ، عرف و نیز تغییر حکم، در سطوح گوناگون، دچار نوعی از این ابهام‌ها هستند. از آنجا که مفاهیم فقهی و اصولی ماهیتی اعتباری دارند، ابهام مورد بحث ما ناظر به ابهام وجودی نخواهد بود. در اینجا سخن از مفاهیمی است که وجود خارجی مستقلی ندارند، بلکه اعتبار ذهنی و قراردادی یافته‌اند. برای نمونه، واژه «فقر» هم از نظر زبانی دارای مرزهای معنایی قطعی نیست (ابهام زبانی) و هم در تشخیص مصداق خاص خود- مثلاً اینکه فردی با چه میزان درآمد یا امکاناتی فقیر محسوب می‌شود- با دشواری معرفتی

است که آیا تغییر به معنای دست بردن در جعل اولیه است یا صرفاً ناظر به دگرگونی‌های اجرایی و شرایط موضوعی است و همین ابهام موجب شکل‌گیری نزاع می‌شود. نیز در حوزه معاملات و ربا، پرسش درباره مشروعیت بهره‌های بانکی نوین اغلب به صورت نزاعی بر سر تغییر حکم تحریم ربا بازنمایی می‌شود، حال آنکه اختلاف اصلی صرفاً در تشخیص مصداق و انطباق ربا بر پدیده‌های اقتصادی جدید رخ می‌دهد و در بحث حدود و تعزیرات، برخی امکان جایگزینی مجازات‌های تعزیری به جای حدود شرعی را تعرض به جعل الهی می‌پندارند، در حالی که گروه دیگر آن را تغییر در قلمرو اجرا و متناسب‌سازی با شرایط اجتماعی تفسیر می‌کنند.

افزون بر این، در سطح عمومی تر گفتمان دینی، این ابهام مفهومی می‌تواند موجب بی‌اعتمادی مخاطب نسبت به نظام استنباط شود، چراکه او با واژه‌هایی مواجه است که معنای آن‌ها در سطوح مختلف، متغیر یا متعارض جلوه می‌کند. این امر، از حیث اجتماعی نیز قابل تأمل است؛ زیرا وقتی دستگاه فقهی مرز میان تغییر در اجرا و تغییر در تشریح را روشن نکنند، زمینه برای سوء برداشت و بهره‌برداری‌های سیاسی یا عوام‌گرایانه از مفاهیم فقهی فراهم می‌شود. برای نمونه، در موضوع حجاب، گاه تغییر در شیوه‌های الزام و اجرا به عنوان تغییر در اصل حکم تلقی شده و نزاعی بی‌ریشه میان ثبات‌گرایان و تغییرگرایان ایجاد کرده است. برای داوری روشن‌مند، نخست باید لایه‌ها را تفکیک کرد:

الف) حکم اولی و وجوب ستر بر زنان در برابر نامحرم با اتکا بر ظواهر آیات «يَغْضُضْنَ... وَ لِيُضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ...» (نور: ۳۱) و «يُدْنِينَ عَلَيْنَهُنَّ مِنَ الْجَلَابِيهِنَّ» (احزاب: ۵۹) ثابت تلقی می‌شود و ناظر به تکلیف فردی است.

ب) احکام ثانوی (به سبب عسر، حرج، ضرر، ضرورت) در قلمرو تطبیق همان حکم ثابت قرار می‌گیرند و به طور مقید و موقت، دایره فعلیت را تغییر می‌دهند.

ج) تدابیر ولایی/تنظیمی (سیاست‌های الزام، ضمانت اجرا، مجازات‌های تعزیری یا اداری) ابزارهای اجرایی‌اند که در فقه حکومتی ذیل مصالح نوعیه صورت‌بندی می‌شوند. تغییر در بند (ج) یا در تشخیص‌های موضوعی بند (ب)، تغییر حکم اولی به شمار نمی‌آید، بلکه تغییر در نحوه فعلیت‌بخشی و اداره موضوع محسوب می‌شود.

از این رو، گام نخست در بازسازی نظریه‌ی تغییر احکام، فهم دقیق نقش ابهام در تولید اختلافات ظاهری و ضرورت

این تعریف علاوه بر اینکه کلی است، شامل هرگونه سخنی که از سوی شارع نسبت به مکلف صادر شود می‌شود. نیز ایراد این تعریف آن است که خطاب خودش حکم نیست، بلکه ابزار بیان حکم است. در مقابل، اندیشمندانی مانند شهید صدر و آیت‌الله خویی، با تکیه بر ساختار اعتباری حکم، آن را فراتر از سطح خطاب تفسیر کرده‌اند (صدر، ۱۴۱۷ق: ج ۲/ ۲۲۵؛ خویی، ۱۴۲۲ق: ج ۳/ ۷۸). افزون بر این، محقق نائینی دیدگاهی متمایز ارائه می‌کند. او حکم را ذاتاً از جنس لفظ می‌داند. به باور ایشان، انشاء به معنای پدیدآوردن معنا از طریق لفظ است؛ معنایی که صرفاً به صورت تبعی و بالعرض وجود می‌یابد. از این رو، حقیقت حکم چیزی جز همان الفاظ انشائی «افعل» و «لا تفعل» نیست (خوئی، ۱۴۱۹ق: ج ۲/ ۳۲۹). این تفاوت‌ها در تعریف و تبیین «چیستی حکم» صرفاً یک بحث نظری و اصطلاحی نیستند، بلکه پیامدهای روش‌شناختی مهمی دارند. بی‌توجهی به سطحی که هر دیدگاه ناظر بدان است، زمینه خلط‌های تحلیلی گسترده‌ای را فراهم می‌آورد و امکان داوری دقیق درباره تغییر یا ثبات احکام را مخدوش می‌سازد. روشن کردن مرز این رویکردها، شرط لازم برای دستیابی به داوری روشن‌مند در مباحث اصولی است.

تعبیر تغییر حکم، اگر بدون تصریح به سطح مورد نظر (جعل یا فعلیت) به کار رود، می‌تواند تلقی‌های متفاوت و حتی متعارضی را میان مخاطبان ایجاد کند. ثبات‌گرایی که بر استحکام شریعت تأکید دارد، ممکن است هرگونه سخن از تغییر حکم را تعرض به مقام جعل و تشریح اولیه دین بداند. در حالی که تغییرگرایی که ناظر به دگرگونی‌های اجرایی یا تطبیقی حکم سخن می‌گوید، اساساً دغدغه‌ای نسبت به جعل ندارد. در چنین بستری، نزاع نه از اختلاف واقعی، بلکه از تداخل سطح تحلیل با ابهام در زبان شکل می‌گیرد.

این وضعیت، اگر شناسایی و تحلیل نشود، به دو پیامد مهم منجر می‌شود. نخست آنکه، صورت نزاع دینی از یک اختلاف تحلیلی- مفهومی به یک تعارض بنیادین و گاه ایدئولوژیک تقلیل می‌یابد و هر طرف دیگری را به تحریف شریعت یا جمود بر فقه سنتی متهم می‌سازد، در حالی که ممکن است هر دو در ساحت صحیحی سخن گفته باشند. دوم آنکه، چنین خلطی موجب شکل‌گیری نزاع‌های کاذب در حوزه اجتهاد می‌شود؛ مسائلی که در ظاهر محل مناقشه‌اند، اما در واقع با یک تفکیک دقیق زبانی و تحلیلی به آسانی حل می‌شوند. برای نمونه، در بحث نسخ و تغییر احکام اجتماعی، اختلاف‌ها غالباً بر سر این

تغییر نه تزلزل در شریعت، بلکه نشانه‌ای از حیات و انعطاف‌پذیری آن در مواجهه با تحولات واقعی است. بنابراین، تغییر در فعلیت، نشانه حیات فقه است، نه سستی آن و ادعای تغییرگرایان در این سطح نیز موجه است.

۱. عوامل مهم تغییر حکم به مثابه فعلیت

پس از بیان ویژگی‌های ساختاری مقام فعلیت، اکنون باید به عواملی اشاره کرد که در مقام عمل، موجب تغییر در چگونگی فعلیت‌یافتن حکم می‌شوند، بی‌آنکه به مقام جعل و ثبوت آن آسیبی وارد سازند. این عوامل، در واقع شرایط و عناوین عارضی‌اند که دایره امتثال و اجرای حکم را متأثر می‌کنند.

یکی از مهم‌ترین عوامل، عناوین ثانویه است. مقصود از آن شرایطی است که به‌طور عارضی بر فعل مکلف مترتب می‌شوند و موجب تغییر در نحوه فعلیت‌یافتن حکم می‌گردند. به‌عنوان نمونه، ورود به مکان غصبی حرام است، اما اگر برای نجات جان انسانی ناچار شویم وارد چنین مکانی شویم، عنوان ثانوی «حفظ نفس محترمه» بر فعل عارض می‌شود و موقتاً حرمت تصرف در مال غیر را برمی‌دارد. در این حالت، حکم اولی همچنان باقی است، ولی در مقام عمل به‌سبب عنوان ثانوی، حکم به جواز ورود تحقق می‌یابد. اضطرار نیز در همین چارچوب فهمیده می‌شود: خوردن گوشت مردار در حالت عادی حرام است، اما اگر انسان در شرایطی قرار گیرد که جانش در خطر نابودی باشد، قاعده اضطرار، حرمت را در مقام فعلیت تعلیق می‌کند و حکم جواز جایگزین می‌شود. تفاوت این قاعده با قاعده لاجرح در آن است که اضطرار ناظر به ضرورت حفظ حیات یا مصالح ضروری است، در حالی که لاجرح تکلیف را به‌سبب مشقت غیرقابل‌تحمل برمی‌دارد.

عامل دیگر، تراحم است. در مواردی که دو تکلیف در مقام عمل با یکدیگر برخورد می‌کنند و امکان جمع میان آنها وجود ندارد، یکی بر دیگری مقدم می‌شود. نجات غریق و اقامه نماز اول وقت، هر دو واجب‌اند، اما اگر تنها یکی ممکن باشد، نجات غریق مقدم می‌شود. در اینجا هیچ‌کدام از دو حکم ساقط یا نسخ نشده‌اند، بلکه در مقام فعلیت و اجرا، به دلیل تراحم، یکی بالفعل می‌گردد و دیگری به حالت تعلیق درمی‌آید. این تحلیل در اصول فقه ذیل قاعده «اهم و مهم» سامان یافته است.

تفکیک نظام‌مند میان لایه‌های مفهومی و اجرایی حکم است؛ امری که نه‌تنها پیش‌نیاز حل مناقشه کنونی است، بلکه در بنیان‌گذاری فقهی تعاملی و زبانی علمی برای آینده نیز نقش‌آفرین خواهد بود.

اکنون با تکیه بر این چارچوب مفهومی، به تحلیل دو سطح اصلی در ساختار حکم شرعی؛ یعنی مقام جعل و مقام فعلیت پرداخته می‌شود تا نسبت واقعی میان ثبات و تغییر با دقت بیشتری بازشناسی گردد.

جمع میان ثبات و تغییر احکام بر پایه تحلیل مفهومی

اکنون که روشن شده بخش مهمی از نزاع میان ثبات‌گرایان و تغییرگرایان، برخاسته از خلط میان سطوح تحلیلی و ابهام مفهومی در ناحیه اجراست، می‌توان راهی وحدت‌بخش پیشنهاد کرد؛ راهی که از یک‌سو به ثبات ذاتی شریعت وفادار بماند و از سوی دیگر، پویایی فقه در مواجهه با شرایط متغیر را به رسمیت بشناسد.

این راه، بر پایه تفکیک دقیق میان مقام جعل و مقام فعلیت استوار است. در مقام جعل، شارع احکامی را بر اساس مصالح ثابت و کلی جعل کرده که ناظر به چارچوب‌های پایدار دین‌اند. مادامی که نسخ یا معارضی وارد نشده، این احکام از ثبات برخوردارند و تردیدی در این اصل نیست، اما مقام فعلیت، ناحیه است که حکم، پس از جعل، بر موضوع خارجی منطبق می‌شود و با توجه به شرایط متغیر فردی و اجتماعی تحقق می‌یابد.

در این مقام، مفاهیمی چون فقر، اضطرار، ضرر، عدالت، یا امنیت که در تعیین مصداق حکم نقش دارند، ذاتاً ناپایدار، متغیر و دارای مرزهای مفهومی سیال هستند. ابهام در این مفاهیم نه یک ضعف، بلکه بخشی از واقعیت زبانی و اجتماعی آنهاست که نهاد اجتهاد برای تفسیر و انطباق آنها ضرورت می‌یابد. فقیه، با تکیه بر اجتهاد، فقه حکومتی، موضوع‌شناسی روزآمد و لحاظ مقاصد شریعت، در این مقام عمل می‌کند و حکم را با توجه به شرایط، تطبیق، تقدیم، تأخیر یا حتی موقتاً تعلیق می‌نماید، بدون آنکه تغییری در جعل اولیه صورت گرفته باشد.

بر این اساس، می‌توان به‌درستی ادعا کرد ثبات حکم در مقام جعل، ضامن انسجام شریعت، و تغییر حکم در مقام فعلیت، نشانه پویایی و عقلانیت آن است. در واقع، آنچه تغییر می‌کند، نه اصل حکم، بلکه نسبت حکم با واقعیت متغیر است. این

جان، عقل، نسل و مال) نشان می‌دهد که گاهی در مقام فعلیت، اجرای حکم اولی معلق می‌شود تا مصلحت برتری حفظ گردد. در این حالت، توقیف موقت اجرای حد نه از باب نسخ یا تعطیلی شریعت، بلکه از باب تقدیم مصلحت اهم بر مهم و حفظ مقاصد عالی‌تر شریعت صورت می‌گیرد. بنابراین، این تغییر نه از باب نسخ است و نه نفی حکم، بلکه در پرتو تقدم مصلحت اهم است.

جایگاه فقهی و اصولی: در نظریات فقه مقاصدی، فقه حکومتی و فقه تمدنی بسیار محل بحث است. در این رویکردها، اجرای احکام نه صرفاً تابع نصوص اولیه، بلکه در پرتو مصلحت عمومی، نظم اجتماعی و اهداف کلان شریعت تحلیل می‌شود. از این منظر، توقیف یا تعدیل اجرای برخی احکام می‌تواند نشانه بلوغ نظام اجتهادی در پاسخ به تحولات پیچیده اجتماعی باشد.

۲. تحلیل و نقد دیدگاه ثبات‌گرایانه

ممکن است این اشکال مطرح شود که نزاع اصلی دقیقاً در مقام فعلیت و نه در مقام جعل شکل می‌گیرد. به عبارت دیگر، ممکن است اشکال شود اتفاقاً ثبات‌گرایان نیز، ناظر به همین ساحت از حکم؛ یعنی ساحت فعلیت، معتقد به ثبات‌اند. آنان بر این باورند که احکام دینی در تمامی زمان‌ها و مکان‌ها، در مقام اجرا نیز ثابت و تغییرناپذیرند؛ چراکه دین ازلی و ابدی است و دست‌خوش تحول اجرایی نمی‌شود.

این ادعا و این موضع، اگرچه در ظاهر متقن، اما در باطن، با چالش‌های معرفتی و منطقی متعددی روبه‌روست که آن را از انسجام درونی تهی می‌سازد که در ادامه به چند چالش اشاره می‌شود.

۲-۱. نادیده‌گرفتن ماهیت عینی-تجربی مقام فعلیت

نخستین اشکال بر دیدگاه مورد بحث، غفلت از ماهیت واقع‌گرایانه مقام فعلیت است. حکم شرعی در ساحت فعلیت، با جهان خارجی، شرایط زمانی-مکانی، عرف جاری و وضعیت خاص مکلف سر و کار دارد. به همین دلیل، این ساحت ذاتاً متغیر و سیال است. پذیرش ثبات در فعلیت، به معنای نادیده‌گرفتن تغییر در موضوعات، عناوین و شرایطی است که حکم بر آنها بار می‌شود.

برای مثال، مفهوم عرفی و اجتماعی ربا، قمار، فقر، امنیت، اضطراب، بلوغ و... در طول زمان دستخوش تغییر

از دیگر عوامل، احکام حکومتی است. این دسته از احکام که به‌وسیله ولی فقیه و برای تدبیر مصالح عمومی صادر می‌شوند، تابع شرایط اجتماعی و سیاسی متغیرند. برای مثال، ورود بدون ویزا به کشور در حالت عادی ممنوع نیست، اما ولی فقیه می‌تواند به سبب مصالح امنیتی یا اقتصادی آن را ممنوع کند. چنین حکمی در عرض احکام اولیه قرار نمی‌گیرد، بلکه ابزاری برای تدبیر نظام اجتماعی در چارچوب شریعت است. بدین ترتیب، تغییر در مقام اجرا و نه در جعل اصلی احکام، رخ می‌دهد.

نیز تغییر در موضوع از عوامل دیگر فعلیت است. قمار در فقه کلاسیک معمولاً به دلیل وجود عنصر غرر و بازی با مال بدون عوض مشروع حرام شمرده می‌شد، اما امروزه برخی بازی‌ها مانند شطرنج در چارچوب قوانین مدون، بدون عنصر غرر و با رضایت کامل طرفین برگزار می‌شود. در این موارد، موضوع متعلق حکم اولیه تغییر کرده است. آنچه در گذشته مصداق قمار بود، با تغییر ساختار و قواعد، دیگر مشمول همان عنوان فقهی نیست. بنابراین، تغییر در حکم، تغییر در جعل نیست، بلکه تغییر در فعلیت به سبب دگرگونی موضوع است. بحث در «تطبیق موضوعات» و «تحقق صغریات» در فقه و اصول و نیز در فتاوی‌ای مستحدثه و دانش فقه مقارن دیده می‌شود. این عامل تشخیص مصداق عرفی و علمی از موضوع را بر عهده دارد و تغییر حکم را ناشی از تغییر در صغرا و نه در کبرا می‌داند. به همین دلیل برخی فقهای شیعه در عصر حاضر تأکید کرده‌اند که اگر شطرنج از آلت قمار خارج شده باشد دیگر مصداق حکم قمار نخواهد بود (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷: ج ۲/ ۲۳۸؛ جناتی، ۱۳۸۶: ج ۲/ ۷۲).

در نهایت، مصالح عقلایی و مقاصد شریعت از عوامل مهم تغییر حکم در مقام فعلیت است. در برخی شرایط اجتماعی-سیاسی، در مورد حکم سنگسار که شرایط اثبات فقهی آن عبارت‌اند از: طرفین دارای همسر یا متأهل باشند، همسر دائم داشته باشند، قبل از انجام زنا با همسر دائم خود دست‌کم یک بار همبستر شده باشد، همسر دائم وی جهت ارتباط جنسی در دسترس باشد و در نهایت دو طرف زناکار آزاد باشند، اگر اجرای مجازات در شرایطی که به تضعیف اسلام، تحریک افکار عمومی جهانی، یا ایجاد تنفر گسترده از دین در جامعه منجر شود، با مقصد کلی شریعت؛ یعنی حفظ دین و دفع مفسد بزرگ‌تر در تعارض قرار می‌گیرد.

نگاه به احکام در چارچوب نظام مقاصد شریعت (حفظ دین،

قواعد کلی مانند «لا ضرر»، «الضرورات تبيح المحظورات» و مصالح نوعی، احکام تازه‌ای را در مقام فعلیت استخراج کرده‌اند. بدیهی است که بدون پذیرش نقش شرایط نوپدید در مقام فعلیت، امکان مواجهه فقه با این پدیده‌ها وجود نداشت. این موارد نشان می‌دهد که اگر کسی در مقام نظر ثبات‌گرای مطلق در مقام فعلیت باشد عملاً قادر نخواهد بود نظرش را به اجرا بگذارد.

به دلیل همین چالش‌ها، (و البته ممکن است چالش‌های نظری دیگری بر این ادعا وارد باشد که نگارنده در صد استقرار تمامی آنها نیست و نمی‌تواند باشد) در برابر این اشکالات، آنچه در این پژوهش پیشنهاد شده، راهی میانه، دقیق و عقلانی است: «حفظ ثبات در مقام جعل به مثابه نشانه دوام و اعتبار شریعت، و پذیرش تغییر در مقام فعلیت به مثابه نشانه عقلانیت، تطبیق‌پذیری، و پویایی فقه است».

در نتیجه می‌توان چنین گفت که ادعای ثبات احکام در مقام فعلیت، با سه چالش بنیادین مواجه است:

۱. نادیده گرفتن ماهیت عینی - تجربی مقام فعلیت.

۲. مغالطه‌ای مفهومی در سطح تحلیل.

۳. ناهمخوانی با عملکرد اجتهادی فقیه ثبات‌گرا.

تنها رویکردی که این تعارض‌ها را حل می‌کند، تفکیک دو سطح حکم و پذیرش نوعی نظریه دو سطحی است: «ثبات در جعل، تغییر در فعلیت»؛ نظریه‌ای که هم حقیقت را حفظ می‌کند و هم راه تعامل معقول با جهان متغیر را می‌گشاید.

در پایان، ذکر این نکته ضروری است که مفاهیم مقام جعل و مقام فعلیت، گرچه در برخی مسائل خاص مانند اجتماع امر و نهی مطرح شده‌اند (صدر ۱۴۲۱: ج ۱ / ۴۰۰؛ صدر، ۱۴۱۷: ج ۴ / ۲۰۴؛ امام خمینی، ۱۴۲۰: ۱؛ فاضل لنکرانی، ۱۳۸۱: ج ۷ / ۸۳؛ ۱۹۱؛ ایروانی، ۲۰۰۷: ج ۱ / ۵۳؛ اصفهانی، ۱۴۲۹: ج ۳ / ۱۳۱)، اما طبیعتی فرامسئله‌ای دارند و می‌توان آنها را در تحلیل‌های کلان‌تری به‌ویژه در مسئله ثبات و تغییر احکام به کار گرفت. ظهور تاریخی یک اصطلاح در یک مسئله، دلیل بر انحصار مفهومی آن به همان مسئله نیست. همان‌طور که مفاهیم «موضوع»، «مناط»، «دلیل خطاب» یا «عرف» گرچه در مسائل خاصی به کار رفته‌اند، اما قابلیت تعمیم دارند، مفهوم «مقام جعل و فعلیت» نیز ناظر به دو ساحت تحلیلی متفاوت است که در همه جاهایی که با

می‌شود. این تغییر مفهومی، موجب تغییر در شمول و انطباق حکم بر مصادیق جدید خواهد شد؛ بی‌آنکه نیاز به تغییر در جعل باشد.

از این‌رو، ادعای ثبات در فعلیت، چیزی جز انکار تغییر جهان اجتماعی و موضوعات خارجی احکام نخواهد بود که خود نوعی تصلب و استنکاف از عقلانیت فقهی است.

۲-۲. مغالطه‌ای مفهومی در سطح تحلیل

این اشکال، نوعی مغالطه در سطح تحلیل مفهومی است. در این مغالطه، میان ثبات در سطح مفهوم حکم و ثبات در سطح مصداق حکم خلط صورت می‌گیرد. در حالی که حکم به‌مثابه یک اعتبار کلی در مقام جعل، قطعاً در طول زمان ثابت می‌ماند، اما انطباق آن بر مصادیق متغیر در مقام فعلیت، تابع شرایط بیرونی و زمینه‌های اجرایی است. برای مثال، حرمت ربا در جعل، همواره جاری است، اما مصداق ربا در نظام‌های بانکی مدرن، نیازمند تحلیل موضوعی پیچیده‌تری است. این تفاوت میان مفهوم و مصداق، اگر در تحلیل لحاظ نشود، به توهم ثبات مطلق از آن جهت که مطلق است در فعلیت از آن جهت که فعلیت است، خواهد انجامید؛ در حالی که فقه در مقام اجرا، همواره با مصادیق در حال تحول سر و کار دارد.

۲-۳. ناهماهنگی در عمل فقهی خود ثبات‌گرا

از سوی دیگر، بنا بر فرض که چنین فقیه ثبات‌گرایی پیدا شود و این ادعا را مطرح کند، اما همین فقیه فرضی هرچند ممکن است در سطح نظری بر ثبات در مقام فعلیت تأکید داشته باشد، اما در عمل فقهی، ناخواسته و بلکه ضروری، تغییر در فعلیت حکم را می‌پذیرد. به عنوان نمونه هیچ نص صریحی درباره بیمه یا قراردادهای نوین مالی وجود ندارد. فقیهان برای پاسخ به نیازهای اجتماعی و اقتصادی امروز، با استناد به قواعد عمومی فقهی (مانند لزوم وفای به عقد یا قاعده «الناس مسلطون علی اموالهم»)، راه‌حل‌های تازه‌ای را ارائه داده‌اند. این نمونه به خوبی نشان می‌دهد که مقام فعلیت نمی‌تواند به شکل ثابت و منجمد باقی بماند، بلکه باید با تحولات اجتماعی و اقتصادی هماهنگ شود. نیز، پدیدارهای پزشکی و زیستی نو مانند تلقیح مصنوعی یا پیوند اعضا اساساً در منابع سنتی مطرح نشده بودند، اما در جهان امروز، فقیهان برای پاسخگویی به نیازهای نو، با تحلیل شرایط جدید و رجوع به

۳. جلوگیری از تحمیل نگاه ایستا یا سیال افراطی به شریعت

در فقدان چنین تفکیکی، یا شریعت به موجودی خشک و انعطاف‌ناپذیر فروکاسته می‌شود، یا در ورطه نسبی‌گرایی و عرف‌زدگی می‌افتد. این نگاه مانع از آن است که گرایش‌های افراطی، چه در سمت ثبات‌گرایان متحجر و چه در سوی تغییرگرایان بی‌ضابطه، بر گفتمان دینی سیطره یابد. شریعت، نه منجمد و گسسته از واقعیت، و نه سیال و بی‌مرز فهمیده می‌شود. در این چارچوب، حرکت فقه میان «بقاء نص» و «تغییر مصداق» صورت می‌گیرد. چنین توازنی از تحمیل قرائت‌های ناقص و ایدئولوژیک از دین جلوگیری می‌کند و شریعت را در جایگاه عقلانی و راهبردی خود تثبیت می‌نماید.

۴. کاربرد نظریه دوسطحی در نظام حقوقی

نظریه دو سطحی جعل و فعلیت، آثار قابل توجهی در عرصه حقوق و قانون‌گذاری دارد. این رویکرد، امکان تمایز دقیق میان «ثبات احکام تقنینی» و «پویایی مصادیق اجرایی» را برای قانون‌گذار و قاضی فراهم می‌کند. در نتیجه، بسیاری از تعارضات ظاهری در تفسیر یا اجرای قوانین ناشی از خلط سطح جعل (تشریح اولیه) و سطح فعلیت (تحقق موضوع و شرایط اجرا) رفع می‌شود و انسجام بیشتری در نظام حقوقی پدید می‌آید.

در حوزه تقنین، این تفکیک، چارچوبی برای نگارش قوانین شفاف‌تر و قابل‌تطبيق با شرایط متغیر اجتماعی ارائه می‌دهد و امکان پیش‌بینی مقررات فرعی و آیین‌نامه‌های اجرایی متناسب با تغییر موضوعات را فراهم می‌سازد. برای قاضی و مجری قانون، این الگو معیار عملی برای تمییز میان تغییر حکم (که مستلزم اصلاح قانون است) و تغییر مصداق (که در حدود اختیارات اجرایی و تفسیر باقی می‌ماند) ایجاد می‌کند. بدین ترتیب، از صدور آرای متعارض و ابهام‌آفرین در دستگاه قضا جلوگیری می‌شود و روند اجتهاد حقوقی به سمت انسجام و شفافیت سوق داده می‌شود. به عنوان نمونه، در حوزه‌های نوپدید همچون پزشکی (مانند احکام تلقیح مصنوعی، پیوند اعضا یا مسائل اخلاق زیستی)، مالی و بانکی (مانند ابزارهای جدید مالی، بیمه و ارزهای دیجیتال)، و حقوق خانواده یا کیفری، این چارچوب می‌تواند راهنمای

تحقق خارجی احکام یا تطبیق آنها بر مکلف سروکار داریم، می‌توان آن را به‌کار گرفت.

۳. دستاوردهای رویکرد پیشنهادی

۱. پایان دادن به منازعات زبانی میان دیدگاه‌های به‌ظاهر متعارض

یکی از مهم‌ترین ثمرات این تفکیک، حل اختلافات ظاهری میان طرفداران ثبات و مدافعان تغییر است. بسیاری از نزاع‌ها نه به تفاوت واقعی در مبانی، بلکه به تفاوت در سطح تحلیل بازمی‌گردند. با روشن‌سازی اینکه یکی از دو طرف درباره جعل سخن می‌گوید و دیگری درباره فعلیت، می‌توان نشان داد که تعارض واقعی‌ای وجود ندارد. این رویکرد از تقابل‌های پرتنش لفظی می‌کاهد و امکان گفت‌وگوی مؤثرتر میان نحله‌های فکری مختلف را فراهم می‌سازد. نتیجه آن است که از گره‌افکنی‌های بی‌مورد در مباحث فقهی و اصولی جلوگیری می‌شود. نمونه‌های بهره‌های بانکی، حدود و تعزیرات حکومتی و نیز مسئله حجاب - که پیش‌تر مورد اشاره قرار گرفت - از همین دست اختلاف‌های لفظی است. در این موارد، بخشی از نزاع‌ها نه از تفاوت در مبانی، بلکه از خلط سطح جعل و سطح فعلیت پدید آمده است. با به‌کارگیری این تفکیک، روشن می‌شود که بسیاری از این مناقشات قابل‌رفع‌اند و راه برای گفت‌وگویی ثمربخش‌تر و تصمیم‌گیری‌های واقع‌بینانه‌تر هموار می‌گردد.

۲. گشودن راهی برای فقه پویا در عین حفظ مرجعیت نص

این نگاه به فقه اجازه می‌دهد تا با حفظ پابندی به نصوص و اصول ثابت دین، به شکل فعالی با تحولات اجتماعی، فرهنگی و علمی مواجه شود. مرجعیت نص در مقام جعل، محفوظ باقی می‌ماند، اما در مقام اجرا، اجتهاد نقش فعالی در فهم موضوعات و تعیین مصادیق ایفا می‌کند. به این ترتیب، فقه نه اسیر تحجر می‌شود و نه دچار شتاب‌زدگی در تغییر احکام. در نتیجه، رابطه‌ای تعاملی میان ثابت و متغیر شکل می‌گیرد که توازن میان تعبد و تعقل را حفظ می‌کند. این روش، پویایی فقه را درون مرزهای مشروع تضمین می‌کند.

یک دستگاه مفهومی روشن، از خلط سطح حکم و سطح اجرا پرهیز کنند و از افتادن در دام تعارضات کاذب نجات یابند. بدین ترتیب، ابزار تشخیصی جدیدی در اختیار پژوهشگران و تصمیم‌گیران قرار می‌گیرد که می‌تواند شفافیت و کارآمدی نظام حقوقی را ارتقا بخشد و پویایی اجتهاد را در عین حفظ اصول ثابت تضمین کند.

آینده پژوهش در این مسیر، تعمیق کاربرست این الگو در حوزه‌های نوپدید فقهی و حقوقی است؛ به گونه‌ای که می‌توان با تحلیل مصادیق جدید در پزشکی، اقتصاد، سیاست و فناوری، ابعاد بیشتری از ظرفیت‌های نظریه دو سطحی را آشکار ساخت. کاربرست این چارچوب در عرصه فقه حکومتی و تنظیم‌گری مدرن نیز افق‌های تازه‌ای برای ترکیب سنت و نوآوری خواهد گشود و زمینه نوزایی علمی و ارتقای کارآمدی شریعت در جهان متحول امروز را فراهم خواهد ساخت. افزون بر این، پیوند میان اصول فقه سنتی با نظریات معناشناختی جدید، به‌ویژه بحث ابهام مفهومی در فلسفه زبان، می‌تواند افق تازه‌ای در تحلیل‌های فقهی و فلسفی بگشاید و زمینه‌ساز بازنگری روشمند در نحوه مواجهه با تحولات اجتماعی، فرهنگی و تمدنی در بستر شریعت اسلامی باشد.

سیاست‌گذاران برای مواجهه با پدیده‌های متحول و اجتهاد پویا باشد.

بحث و نتیجه‌گیری

این پژوهش نشان داد که با تفکیک میان مقام جعل و مقام فعلیت می‌توان هم‌زمان از ثبات ذاتی احکام دفاع کرد و در عین حال، منطبق تغییر در مقام اجرا را توضیح داد. تحلیل ابهام مفهومی نیز روشن ساخت که بخش مهمی از نزاع‌های ثبات‌گرایان و تغییرگرایان، برخاسته از خلط سطح تحلیل است نه اختلاف واقعی در مبانی. نوآوری مقاله، صورت‌بندی الگویی دو سطحی است که شبکهای عوامل فعلیت (عناوین ثانوی، تراجم، تغییر موضوع، عرف و زمان و مکان، احکام حکومتی و مقاصد) را به‌مثابه ابزاری عملی سامان می‌دهد. این چارچوب، راه‌گفت‌وگو میان دیدگاه‌های متعارض را هموار و مبنایی برای اجتهاد پویا فراهم می‌آورد. از منظر حقوقی، تفکیک جعل و فعلیت می‌تواند معیار مشخصی برای قانون‌گذاری، قضا و سیاست‌گذاری دینی ایجاد کند و از ابهام‌های پرهزینه در تصمیم‌سازی بکاهد. این الگو، امکان شناسایی دقیق سطوح ثبات و تغییر را در فرآیند تقنین و اجرا فراهم می‌کند و به فقیهان، قانون‌گذاران و قضات کمک می‌کند تا با استناد به

References

- A Group of Professors. (1386 AH). *Legal Discourses*. Tehran: The Institute for the Compilation and Publication of the Works of Imam Khomeini (RA), The Institute for the Printing and Publishing of the Ascension.
- Al-Sheikh Razi, Mohammad Tahir. (1426 AH). *Bidayah al-wosoul fi shrah kifayah al-Usool*. (Musavi Beka, research, 9 volumes). Qom: Dar Al Hadi. (in Arabic).
- Araki, Mohammad. (2008). *Principles of modern jurisprudence*. Qom: Jamal al-Fikr al-Islami.
- Ayji, Abd al-Rahman bin Ahmad. (1421 AH). *Sharh al-Azod, ala Mukhtasar Al-Muntahi al-Usooli* (with the efforts of F. A. Nasif and T. Yahya; based on the compilation of A. Ibn Omar Ibn Hajib, Vol. 1). Beirut: Dar Al-Kutb Al-Ilmiyah. (in Arabic).
- Esfahani, Mahmoud bin Abdul Rahman. (1406 AH). *Bayan al-Mukhtasar* (Research by M. M. Baqa; based on the compilation of A. Ibn Umar Ibn Hajib, Vol. 3). Arabia: Dar al-Madani. (in Arabic).
- Esfahani, Mohammad Hossein. (1429 AH). *Nehayah al-Deraiya fi Sharh al-Kafayah* (6 volumes). Qom: Al-Al-Bayt (peace be upon him) Foundation for Revival of Heritage. (in Arabic).
- Fazel Movahedi Lankarani, M. (1381). *Principles of Shiite Jurisprudence* (M. and S. Maleki Isfahani, commentary, 10 volumes). Qom: Markaz. (in Persian).
- Fazel Movahedi Lankarani, Muhammad. (1377). *A complete guide to the*

- principles of jurisprudence* (M. Dadistan, compiler, 16 volumes). Qom: Faiziyah. (in Persian).
- Hurr Ameli, Muhammad ibn Hassan. (1413 AH). *Wasa'el al-Shi'a ela tehsil masael al-shariah*. (A. Rabbani Shirazi, Correction and Research, vol. 18). Beirut: Dar Ihya'at Al-Turaht Al-Arab. (in Arabic).
- Iki, Muhammad ibn Abi Bakr. (1438 AH). *Meeraj al-wosoul fi sharh menhaj al-Usool lel-baydawi*. (Research by H. ibn Abdullah Jubair and M. Gha. Faqih; Based on the work of A. ibn Omar Al-Baydawi, vol. 1). Beirut: Dar Al-Basha'ir Al-Islamiyah. (in Arabic).
- Jannati, Muhammad Ibrahim. (1386 AH). *The Development of Ijtihad in the Field of Inference* (2 vols.). Tehran: Amir Kabir.
- Keefe, R. (2000). *Theories of vagueness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kennedy, C. (2007). "Vagueness and grammar: The semantics of relative and absolute gradable adjectives". *Linguistics and Philosophy*, 30(1), 1–45.
- Khoi, Abulqasem. (1419 AH). *Derasat fi elm al-uosool*. (Ali Hashemi Shahroudi, professor). Qom: Islamic Jurisprudence Department Foundation. (in Arabic).
- Khoi, Abulqasem. (1422 AH). *Mesbah al-Usool*. (Mohammed Sarwar Waez al-Hussaini, appointed). Qom: Davari bookstore. (in Arabic).
- Khomeini, Ruhollah (1420 AH). *Motamed al-Usool* (M. F. Lankarani, translation, 2 volumes). Tehran: Imam Khomeini (PBUH) Editing and Publishing Institute. (in Arabic).
- Kulani, Muhammad ibn Yaqub. (1407 AH). *Al-Usool min al-Kafi* (vol. 1). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyah. (in Arabic).
- Makarem Shirazi, Nasser. (1427 AH). *Istifta'at* (second edition, 3 volumes; edited by Abul-Qasim Alian-Nejadi). Qom: Madrasa al-Imam Ali ibn Abi Talib (AS). (in Arabic).
- Motahari, Morteza. (1380 AH). *Islam and the needs of the time* (20th edition). Tehran: Sadra. (in Persian).
- Noormafidi, Mojtaba. (1393 AH). *The apparent ruling of acceptance or rejection*. Qom: Jurisprudential Center of the Pure Imams (AS). (in Persian).
- Sadr, Mohammad Bagher. (1417 AH). *Bohous fi elm al-usool*. (Mahmoud Hashemi Shahroudi, the author; 3rd edition). Qom: Islamic Jurisprudence Education Center. (in Arabic).
- Sadr, Muhammad Baqir. (2007). *Alhalghah al-tha'lethah fi Osloubha al-thani* (B. Irwani, commentary, 2 volumes). Qom: Muhabbin Publishing House. (in Arabic).
- Shahid Aval, Muhammad bin Makki. (1430 AH). *Maosoueh al-shahid al-aval*. (19 volumes; by the efforts of Reza Mokhtari, Ali Avtaz Natghi and the group of Man al-Muhaqqeen, in cooperation with the Islamic Propaganda Office of the Qom Seminary, the Research Institute of Islamic Sciences and Culture, the Center for the Revival of Islamic Works). Qom: School of Islamic Media in Al-Hawza Al-Alamiya, Research Assistant, Islamic Science and Culture Center. (in Arabic).
- Sobhani Tabrizi, Jafar. (1398). *A clear commentary on the book Al-Wasit in the Principles of Jurisprudence* (Ali Reza Sobhani, translation, 2 volumes). Qom: Tawhid Publishing House. (in Persian).
- Sorensen, R. (2001). *Vagueness and contradiction*. Oxford: Oxford

- University Press.
- Sorensen, R. (2001). *Vagueness and contradiction*. Oxford: Oxford University Press. (In English).
- Tofi, Sulayman bin Abdul Qawi. (1407). *Sharh Mukhtasar Al-Rawdha* (research by A. bin Abdul Mohsen Turki; based on the work of A. bin Ahmad ibn Qudamah). Beirut: Al-Risalah Publishing House. First edition, 3 volumes. (in Arabic).
- Williams, J. R. G. (2008). "Ontic vagueness and metaphysical indeterminacy". *Philosophy Compass*, 3(4), 763–788. <https://doi.org/10.1111/j.1747-9991.2008.00151.x>
- Williamson, T. (1994). *Vagueness*. London: Routledge.